

6. European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0180&language=EN&ring=B6-2005-0290>
7. PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>
8. PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>

І.І. Мудрієвська

к.і.н.,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ЕСТОНІЇ У 1990-Х РР.

Досліджено особливості демонтажу тоталітарного спадку в Естонській Республіці у 1990-х рр. Виявлено, що вже в останньому десятиріччі ХХ ст. Естонії вдалося здійснити рішучі кроки для розриву з тоталітарним спадком та подолання практик радянського минулого, реформування всіх сфер розбудови держави на базі національних і європейських цінностей, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії. Зроблено висновок, що дерадянізація Естонії зумовлена повною відмовою від залишків тоталітарної системи СРСР. Саме тому цей досвід є дуже корисним для наслідування і в Україні.

Ключові слова: Естонія, тоталітарний спадок, демонтаж, реформи, інтеграція.

Features of Dismantle the Totalitarian Legacy in Estonia in the 1990s

The features of dismantle the totalitarian legacy in the Republic of Estonia in the 1990s are studied. It is revealed that during last decade of the twentieth century Estonia has taken decisive steps to break with the totalitarian legacy and overcome the practices of the Soviet past, reforming all spheres of state-building based on national and European values, which have enabled it to

claim for integration into the Western democracy community. It is concluded that the success of the de-Sovietization of Estonia is due to the complete abandonment of the remnants of the totalitarian USSR system. That is why this experience is very useful for following in Ukraine.

Key words: *Estonia, totalitarian legacy, dismantle, reforms, integration.*

Процес зміни політичного режиму від тоталітарного до демократичного є складним і довготривалим. Успішне подолання перехідного періоду, будівництво та зміцнення демократичного політичного режиму залежить від рішучості політичних лідерів та суспільства.

На сучасному етапі актуального значення набуває вивчення досвіду практики подолання тоталітарного спадку країн Балтії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує Естонія, яка будучи територіально найменшою серед країн Балтії, виявилася найуспішнішою. Відповідно до соціально-економічних критеріїв ця держава – найрозвиненіша на всьому пострадянському просторі. Естонії вдалося в стислі терміни здійснити комплексне реформування політичної, економічної, соціальної сфер та успішно інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур. Варто зауважити, що безальтернативна прозахідна орієнтація та інтеграція у відповідні структури розглядалися Естонією як єдиний шлях збереження суверенітету та зміцнення національної державності. Досвід естонського демонтажу тоталітарного спадку та демократичного транзиту, що привів до кардинальних змін в житті країни та суспільства, становищі на міжнародній арені, є вельми цінним для України.

Мета наукової розвідки полягає у дослідженні особливостей демонтажу тоталітарного спадку в Естонії у 1990-х рр.

Після відновлення незалежності країни дилеми «Схід-Захід» не виникало ні у керівництва держави, ні в естонському суспільстві. Естонці завжди усвідомлювали свою приналежність до європейської цивілізації, тому питання вступу до СНД не підіймалося. Головною метою було визначено приєднання до Європейського Союзу, що було задекларовано у 1993 р. Варто зауважити, що зовнішньополітичний курс Естонії на євроінтеграцію багато в чому визначив напрями та особливості її внутрішньої політики.

Естонія відновила державну незалежність 20 серпня 1991 р., після Співочої Революції та розпаду СРСР. Таким чином, після віднов-

лення незалежності Естонська Республіка не будувала державу з початку, а проголосила себе правонаступницею Естонії, незалежність якої була проголошена 24 лютого 1918 р. Однак відповідно до таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р. відбувся поділ балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті якого Естонія втратила свою державну незалежність і була примусово включена до складу СРСР 1940 р. [1, с. 36].

В Естонській Радянській Соціалістичній Республіці (ЕРСР) так само, як і в інших союзних республіках, здійснювалася примусова русифікація під гаслом інтернаціоналізації і формування «нової історичної спільноти – радянського народу» з тотальним домінуванням російської мови як мови міжнаціонального спілкування [1, с. 37].

Історичну пам'ять Естонії, як і інших країн Балтії, не спромоглася викривити радянська пропаганда. Досвід існування незалежної держави суспільство сприймало крізь призму історичної пам'яті, в основі якої – ідеалізація дорадянського періоду власної історії. Однак, разом із тим, досить сильно відчувалася травма від періоду радянської окупації.

В естонському суспільстві від самого початку було усвідомлення того, що «чорна» сторінка життя – це була радянська окупація [2].

Надзвичайний і Повноважний Посол Естонії в Україні Лаурі Лепік (2011–2012 рр.) в інтерв'ю виданню «Український тиждень» від 23 лютого 2012 р. зазначив: «1991 р. ми не розпочали всього з нової чистої сторінки, не забули, що трапилося в минулому. Все залежить від індивідуальності й віку. Кожна естонська сім'я може розповісти свою власну історію про радянські репресії проти її кривих у 1940-х рр. і пізніше, коли наших співвітчизників убивали або засиляли до Сибіру. Це жива пам'ять, про яку в часи окупації нам не було дозволено говорити вголос, але яка переходила від покоління до покоління в колі друзів і родини» [3].

Естонія пройшла процес трансформації від комуністичної системи до національної демократії європейського зразка, завдяки чому швидко позбулася радянської окупації та тоталітарного спадку. У 1990-х рр. в країні були проведені радикальні реформи («шокова терапія»), що передбачали відмежування країни від радянського тоталітарного минулого, відновлення конституційного порядку на засадах державотворчої традиції міжвоєнної доби, розбудова нових владних

інституцій, створення ринкової економіки, демократизація суспільства. Неабияким каталізатором перетворень в Естонії став чинник російської загрози, котрий суспільство відчувало після десятиліть репресій украй гостро. Він сприяв консолідації нації навколо програми радикальних реформ, які пропонувала правоцентристська коаліція. Кінцева мета естонських трансформацій полягала в поверненні до національної системи координат і цінностей та у швидкій інтеграції до західних економічних, політичних та безпекових структур [4].

Одним з перших завдань постав процес дерадянзації, що відбувався в Естонії в три етапи: політичний, тобто люстрація, економічний – реституція, тобто повернення майна, конфіскованого радянським режимом, і судовий та моральний – засудження комуністичних злочинів [2].

Перший прем'єр-міністр Естонської Республіки Март Лаар (1992-1994 рр.) здійснив радикальні кроки, що прискорили процес дерадянзації Естонії: проведена реформа уряду та держслужби, була звільнена значна кількість держслужбовців, змінена система інституту майна, проведена приватизація. Колишніх комуністів і кадебістів усунули від влади, тому що нове керівництво Естонії чітко усвідомило, що найстрашніший ворог – корупція, а старі радянські кадри перенесли б її у нові владні кабінети.

В Естонії повністю змінилася еліта, це було своєрідне «переливання крові». Нове покоління одразу ж привнесло нові цінності [2].

Реформування політичної системи передбачало насамперед вибір форми правління та оптимальної моделі виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії. Спочатку Естонія визначилася з формою правління – стала парламентською республікою. Естонський парламент – Рійгікогу – однопалатний (101 член). Наступним кроком став перехід до пропорційної системі виборів з дотриманням міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму [5, с. 387–388].

Одним із ключових моментів стало прийняття новітньої, європейської за змістом конституції на референдумі 28 червня 1992 р., в якій країна повністю відмовилася від радянських правових норм. Основний закон ґрунтувався на правових нормах, які діяли в Естонії до радянської окупації.

Процес соціально-економічних трансформацій в Естонії у 1990-і рр. включав лібералізацію цінової політики та господарської діяльності, запровадження нової валюти – естонської крони та валютної ради, що передбачало вільний обмін національної валюти за чітко фіксованим курсом, реорганізацію механізму управління банківською системою Естонії [6, с. 73].

Важливим перетворенням у межах переходу до ринкової моделі економіки в Естонії стала приватизація державної власності. Головною відмінністю процесу приватизації в Естонії стало її чітке законодавче регулювання, завдяки чому вдалося уникнути численних фінансових пірамід і ваучерних аукціонів, що стало характерною рисою процесу приватизації в інших країнах пострадянського простору. Особливістю приватизації в Естонії стало те, що нестача внутрішніх коштів компенсувалася шляхом залучення іноземного капіталу – перш за все, шведського та фінського [6, с. 73–74].

Елементом відновлення та зміцнення інституту приватної власності в Естонії стала реституція, яку також часто розглядають як одну з форм приватизації. Водночас в Естонії даний процес мав також і політико-ідеологічне навантаження. Одразу після здобуття незалежності було розпочато процес повернення колишнім власникам їхнього майна, яке було націоналізовано в радянський період [6, с. 74].

Естонцям довелося формувати армію майже з нуля. Останні російські війська покинули країни Балтії 1994 р., а 2004 р. Естонія вступила до НАТО. Крім того, після здобуття незалежності Естонія повністю відмовилася від залишків системи безпеки СРСР, і вирішила створити нову, що ґрунтується на правовій основі.

У вересні 1991 р. прем'єр-міністр Естонії та голова КГБ СРСР уклали договір про ліквідацію КДБ в Естонії до 1 грудня того ж року і передачу його справ та майна Естонському уряду. До того часу особові справи персоналу, агентури та справи, що стосувалися оперативної діяльності КДБ на території Естонії, були вже вивезені в Росію. Естонії, окрім майна, було передано лише 28,5 тис. архівних справ політичних висновків, деякі звіти та діловодство, що представляли в основному історичний та науковий інтерес [7, с. 11].

Нові естонські спецслужби були фактично створені з нуля з великими труднощами, викликаними відсутністю фахівців та досвіду. Нині ці труднощі переважно подолані.

Для очищення суспільства й усунення від влади тих, хто відкрито чи таємно підтримував окупаційні сили, Естонія 1992 р. ухвалила постанову про Присягу свідомого громадянина. Відповідно до цього нормативного акту, колишнім співробітникам радянських спецслужб було заборонено брати участь у виборах і обіймати високі державні посади. До 2000 р. всі претенденти на такі посади мали присягати, що ніколи не працювали у згаданих структурах. Однак, закон виявився не надто ефективним, адже перевірити правдивість присяги свідомого громадянина було неможливо [8].

Для морального очищення суспільства Рійгікогу прийняв наприкінці 1995 р. закон про прийняття на облік осіб, що були співробітниками або інформаторами спецслужб, розвідок та контррозвідок країн, що окупували Естонію тобто – Німеччини та Радянського Союзу [7, с. 12].

Дерадянізації в країні сприяла єдина державна мова і закон про громадянство. У 1995 р., намагаючись відмежуватися від Росії, в країні був прийнятий Закон про громадянство Естонської Республіки, згідно якого громадянство країни можуть автоматично отримати нащадки тих, хто жив на території незалежної Естонії у міжвоєнні роки (таких на момент здобуття незалежності було близько 62 %), а більша частина представників нетитульної нації Естонії отримали статус негромадян, які отримали право натуралізуватися. Головною передумовою натуралізації стало володіння естонською мовою [9, с. 60].

В Естонії розуміли, що саме мовна політика є наріжним каменем відтворення етнічної палітри Естонії початку 1940-х рр., оскільки саме вона стала механізмом її розмивання. Результатом тривалої русифікації за радянських часів стало те, що естонська мова почала зникати з освіти, громадського життя в цілому. Перший закон про мову був прийнятий у 1989 р. Цей закон мав на меті розпочати трансформаційний процес зміни мовної ієрархії в Естонії, хоча він і надавав естонській мові статусу єдиної державної [9, с. 58–59]. У 1995 р. було ухвалено новий закон про мову, в якому естонську мову визнано єдиною державною, а всі інші мови вважаються іноземними.

Мовна політика Естонії мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців. В основу формування естонської нації покладено не етнічний, а мовний критерій. Офіційне завдання мовної політики – відновити вживання естонської мови в

усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Мовне законодавство також вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу і заміну у владі представників російського етносу завдяки володінню мовою як головному критерію при обійманні будь-якої посади [9, с. 55, 61].

В 1991 р. в Естонії був створений департамент мови при Міністерстві освіти, з 1998 р. згадана структура стала називатися Мовною інспекцією, метою якої є захист естонської мови на державному рівні. Прямим обов'язком інспекції є нагляд за виконанням Закону про мову, а також інших правових актів, що регулюють знання та застосування державної мови. Інспектори мають право здійснювати перевірку працівників на знання естонської мови в державних, громадських та приватних установах [10].

Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. 14 червня країни Балтії спільно відзначають День пам'яті жертв комуністичних репресій, яких зазнала більшість балтійських родин. Особливо масовими були депортації до Новосибірської обл., Казахстану, Комі АРСР [1, с. 38–39].

Дослідженням окупаційного періоду та злочинів комуністичного тоталітарного режиму в Естонії та поширенням інформації про них у 1990-х рр. почали займатися багато державних та громадських організацій. Було порушено кілька кримінальних справ за фактом скоєння злочинів проти людства, але слідство за ними ускладнено тим, що немає в наявності всіх документів та виїзд винуватців [7, с. 17–18].

У 1992 р. парламент створив Державну комісію з розслідування злочинів окупаційних режимів. Кінцевою метою цих розслідувань стало видання «Білої книги» – наукового огляду збитків, завданих естонському народові у період радянської й нацистської окупації. В цьому напрямі також розпочали свою роботу Естонська міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людства; Фонд Кістлера-Рітсо, приватний благодійний фонд, створений для організації музею тоталітаризму; Бюро реєстрації репресованих осіб в Естонії при Союзі протиправно репресованих осіб «Мементо», що займається складанням та опублікуванням переліків репресованих осіб та ін. [7, с. 14–15].

Комуністична символіка, яка і раніше не була популярна серед естонців, стала нагадуванням про роки національного приниження

і поневолення. У країні тривала і триває науково-дослідна і просвітницька робота, яку проводять різні установи, зокрема Естонський інститут історичної пам'яті, Музей окупації, інші громадські організації, дослідники яких вивчають, а потім доносять до громадськості факти злочинів проти естонського народу, здійснені тоталітарними режимами за допомогою видання наукових праць, проведення конференцій, семінарів [2].

Дослідженням міжнародних злочинів та порушення прав людини, вчинених тоталітарними режимами в Естонії, а також ідеологій, які породили такі режими, займається Естонський інститут історичної пам'яті. Метою установи було визначено надання громадянам Естонії всебічних та об'єктивних знань про права людини в Естонії під час радянської окупації. За своєю структурою Естонський інститут історичної пам'яті був схожий на Естонську міжнародну комісію з розслідування злочинів проти людства, також відому як Комісія Макса Якобсона, засновану президентом Леннартом Мері в 1998 р., яка розслідувала злочини проти людства, скоєні в Естонії під час німецької та радянської окупації, на основі визначень геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. [11].

Ведучи мову про подолання тоталітарного спадку в Естонії слід зупинитися на створенні нового музею – Музею окупацій та свободи Vabamu. Завдяки Фонду Кістлера-Рітсо з кінця 1990-х рр. розпочалося будівництво музею в Таллінні (відкриття відбулося у 2003 р.). Ще на початку 1990-х рр. ініціатори створення установи звернулися до співвітчизників у республіці та за її межами з проханням про надання свідчень, історичних світлин, відео, артефактів-свідків епохи, а також фінансову підтримку. Мета музею полягає в тому, щоб не лише ознайомити з новітньою історією народу Естонії від окупації до свободи, але й надихнути відвідувачів задуматися над цінністю та крихкістю свободи, відстоювати свободу та справедливість. В музеї експозиції присвячені окупаційному періоду історії Естонії у 1940–1991 рр., коли її було почергово окуповано СРСР, Німеччиною і потім знову СРСР [12].

Таким чином, на початку 1990-х рр. в Естонії відбулася ліквідація окупаційного режиму та відновлення незалежності Естонії. Вдалося уникнути заворушень і надалі в ході відновлення конституційного порядку та

державних структур. В країні відбулася зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Були збудовані нова законодавча база та економічна система, створено відкрите суспільство з діючими демократичними свободами та порядком, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії вже в останньому десятиріччі ХХ ст.

Успіх дерадянзації Естонії зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР. Саме тому цей досвід є актуальним для наслідування і в Україні, так як Естонії у 1990-х рр. вдалося здійснити рішучі кроки для розриву з тоталітарним спадком та подолання практик радянського минулого, реформування всіх сфер у напрямі розбудови держави на базі національних і європейських цінностей. Варто зауважити, що з початком повномасштабної війни Росії проти України у 2022 р. Естонська Республіка рішуче засудила військову агресію РФ проти України, приєдналася до введених проти Росії санкцій, а також активно підтримує Україну на політичному та економічному рівні, надає військову та гуманітарну допомогу. У ХХІ ст. Естонська Республіка продовжила докладати зусиль для повного подолання тоталітарного спадку у всіх сферах життя суспільства, але вивчення цього досвіду стане предметом дослідження подальших наукових розвідок.

Використані джерела та література:

1. Орлова Т.В. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору*: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 32–43.
2. Пилип Л. Те, що роблять із символами комунізму в Україні, неможливе в Естонії – правознавець. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/24905916.html>
3. Трегуб Г. Естонський здоровий глузд: посол Естонії в Україні Лаурі Лепік про шлях своєї країни до Євросоюзу. *Український тиждень*. 2012. № 9. URL: <https://tyzhden.ua/World/43799>
4. Локомотив дерадянзації. Досвід Естонії. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/76468>
5. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 387–393.
6. Онацький М.Ю. Соціально-економічні перетворення в Естонії в пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнесінформ*. 2020. № 12. С. 72–81. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-12_0-pages-72_81.pdf

7. Ааду Олль. Эстония под оккупацией тоталитарного режима и восстановление открытого общества. URL: https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf
8. Калле Муулі. Естонські секретні служби: заснування всупереч інтригам КГБ. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/73557>
9. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 55–64.
10. Лазур В. «Ввічливий інквізитор». Як в Естонії працює мовна інспекція? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29823542.html>
11. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en>
12. Vabamu Museum of Occupations and Freedom. URL: <https://www.vabamu.ee/en>

І.В. Ткаченко

К.і.н.,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ВІРМЕНІЇ У 90-Х РР. ХХ СТ.

Розглянуто особливості пострадянського існування незалежної Вірменії у 90-х рр. ХХ ст. Показано, що основи внутрішньої та зовнішньої політики держави були визначені наслідком війни за Нагірний Карабах. Протистояння з Азербайджаном зробило Вірменію заручником політики Росії на Південному Кавказі і обумовило її складний пострадянський транзит.

Ключові слова: розпад СРСР, пострадянські перетворення, протистояння в Нагірному Карабасі, Південний Кавказ, вірмено-азербайджанська війна.

The Specialties of Overcoming the Totalitarian Legacy in Armenia in the 90th of the 20th century

The specialties of the post-Soviet existence of independent Armenia in the 1990th were considered. It is shown that the basis of the state's internal and external policy was determined by the outcome of the Nagorno-Karabakh war. The confrontation with Azerbaijan made Armenia a hostage of Russia's policy in the South Caucasus and determined its difficult post-Soviet transit.